

Factsheet 2019-2

De invulling van het participatie- verklaringstraject in Nederlandse gemeenten

Auteurs:

A.M. de Vries, S.M. Noyon,
M. van der Meer, I. Kulu-Glasgow

Juni 2019

Samenvatting

- Er is veel diversiteit in de manieren waarop gemeenten het participatieverklaringstraject (PVT) vormgeven, zelfs binnen de kleine groep gemeenten die hebben deelgenomen aan ons onderzoek. Ook wanneer we gemeenten vergelijken waarin een en dezelfde partij (zoals VluchtelingenWerk of ProDemos) de organisatie van het PVT in handen heeft, zien we verschillende aanpakken wat betreft bijvoorbeeld de onderdelen van de rechtsstaat die aan de orde komen, de gestelde doelen en de gebruikte werkvormen. Wel is het zo dat er op sommige vlakken (zoals de betrokken partijen en het aantal bijeenkomsten) meer diversiteit is dan op andere (zoals de groepsindeling van de workshops).
- De meeste gemeenten maken gebruik van een combinatie van activiteiten en organiseren gemiddeld vijf bijeenkomsten. De daadwerkelijke organisatie en met name ook de uitvoering wordt door een meerderheid van de gemeenten uitbesteed (waaronder aan VluchtelingenWerk en een scala aan lokale organisaties). De meerderheid van de gemeenten gebruikt materiaal dat zij zelf ontwikkeld hebben voor de bijeenkomsten en iets minder dan de helft van de gemeenten combineert verschillende materiaalsoorten. Er zijn weinig gemeenten die bijeenkomsten exclusief voor statushouders organiseren. Taal is het belangrijkste criterium voor groepsindeling, ongeacht de verblijfsredenen van de deelnemers.
- Statushouders leren in het PVT met name over de Nederlandse kernwaarden, de gemeente en de GGD. In mindere mate leren zij over de politie en andere overheidsorganisaties. De overgrote meerderheid van de gemeenten geeft aan dat de activiteiten waarin statushouders leren over de kernwaarden als doel hebben om statushouders het belang van deze waarden uit te leggen en het gevoel te versterken dat ze ook op hen van toepassing zijn.
- Bijna twee derde van de gemeenten probeert inzicht te krijgen in de uitkomsten van het PVT door middel van monitoring en/of evaluatie. Respondenten beschouwen zaken als het aanbieden van praktische informatie,

kleinschaligheid en een fijne discussiesfeer als belangrijkste succesfactoren. Te kleine aantallen deelnemers, communicatieproblemen en het niet diep genoeg kunnen ingaan op de inhoud worden meerdere keren genoemd als factoren die een succesvolle uitvoering van het PVT in de weg staan.

Introductie

Op 1 oktober 2017 werd het ondertekenen van de participatieverklaring een wettelijk onderdeel van het inburgeringsexamen. Het hieraan verbonden traject omvat een of meerdere bijeenkomsten waarin inburgeringsplichtigen leren over de Nederlandse kernwaarden. Hierna bevestigen zij met hun ondertekening op de hoogte te zijn van deze kernwaarden, deze te respecteren en te willen participeren in de Nederlandse samenleving.¹

De toevoeging van het participatieverklaringstraject (PVT) aan het inburgeringsexamen is een keuze geweest die op verschillende beleidsoverwegingen gebaseerd is. Het in een vroeg stadium aanbieden van het PVT wordt gezien als een manier om snelle integratie in de samenleving te bevorderen.² Kennis en bewustwording van de Nederlandse kernwaarden worden namelijk als belangrijk gezien voor goed burgerschap.³ Dit wordt met name van belang geacht voor inburgeringsplichtigen die niet in aanraking komen met de kernwaarden via bijvoorbeeld het onderwijs of die uit landen komen waar waarden gelden die mogelijk op gespannen voet staan met de Nederlandse.⁴

Het PVT moet gezien worden als een aanvulling op het bredere inburgeringstraject, waarbij expliciet ten doel wordt gesteld om nieuwkomers welkom te heten, hen te wijzen op hun rechten en plichten en de Nederlandse kernwaarden, hen te verbinden met de gemeente en de samenleving, hen weerbaarder te maken tegen misbruik en uitbuiting en hen wegwijs te maken bij relevante voorzieningen.⁵

Binnen de kaders van de wetswijziging hebben gemeenten beleidsvrijheid om het PVT zo vorm te geven dat dit aansluit op de persoonlijke en lokale behoeftes van de deelnemers.⁶ Voorbeelden uit de praktijk geven de indruk dat hierdoor een verschei-

denheid aan aanpakken is ontstaan.⁷ Als onderdeel van een breder onderzoek naar de binding van statushouders met de Nederlandse rechtsstaat⁸ heeft het WODC in kaart gebracht welke verschillende aanpakken van het PVT onder gemeenten bestaan. Gezien de focus van het bredere onderzoek is gekozen om alleen te inventariseren hoe het PVT voor *statushouders* georganiseerd wordt. Het resulterende overzicht van aanpakken en ervaringen wordt in deze factsheet gepresenteerd.

Methode

In dit onderzoek is ervoor gekozen om een online vragenlijst uit te zetten onder gemeentemedewerkers. In samenwerking met Divosa (vereniging voor gemeentelijke directeuren in het sociaal domein) is een uitnodiging tot het invullen van deze vragenlijst verspreid onder zogenoemde arbeidsmarktregiocoördinatoren, met het verzoek om deze met gemeentemedewerkers binnen hun regio te delen.

De vragenlijst is door 38 respondenten ingevuld. De overgrote meerderheid van deze respondenten was medewerker sociaal domein (79%), twee respondenten waren medewerker integratiebeleid en een was medewerker burgerzaken. De overige vijf respondenten gaven aan een andere functie te hebben, zoals participatiecoach of teamleider/algemeen medewerker bij een externe organisatie. Hoewel de vragenlijst onder gemeentemedewerkers is uitgezet, analyseren we in deze factsheet dus ook de antwoorden van mensen die op een andere manier betrokken zijn bij het PVT.

Een aantal respondenten gaf aan de vragenlijst in te vullen namens meerdere gemeenten. In totaal hebben de antwoorden van de respondenten betrekking op 53 gemeenten (15% van de in totaal 355 Nederlandse gemeenten).⁹ De meeste gemeenten in ons onderzoek bestaan uit niet meer dan 50.000 inwoners (25 gemeenten hebben minder dan 25.000,

1 www.rijksoverheid.nl/documenten/formulieren/2016/08/23/participatieverklaring-2016

2 Kamerstukken II 2016/17, 34 584, nr. 3.

3 Kamerstukken II 2016/17, 34 584, nr. 3.

4 Kamerstukken II 2016/17, 34 584, nr. 3.

5 Kamerstukken II, 2013/14, 32 824, nr. 48.

6 Kamerstukken II 2016/17, 34 584, nr. 3.

7 <https://vng.nl/files/vng/20170705-voorbeelden-pvt.pdf>

8 [www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/2966-binding-gedrag-en-rechtshandhaving-\(fase-1-statushouders\).aspx](http://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/2966-binding-gedrag-en-rechtshandhaving-(fase-1-statushouders).aspx)

9 www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/overig/gemeentelijke-indelingen-per-jaar/indeling%20per%20jaar/gemeentelijke-indeling-op-1-januari-2019

negentien gemeenten tussen de 25.000 en 50.000, zes gemeenten tussen de 50.000 en 100.000, en drie gemeenten tussen de 100.000 en 300.000 inwoners).¹⁰ De resultaten hebben dus met name betrekking op relatief kleine gemeenten. De gemeenten liggen in acht verschillende provincies (achttien in Limburg, tien in Noord-Brabant, zeven in Zeeland, negen in Noord-Holland, vier in Gelderland, twee in Overijssel, twee in Zuid-Holland en een in Utrecht). Dat in sommige provincies veel en in andere provincies weinig tot geen gemeenten vertegenwoordigd zijn in onze groep respondenten, ligt waarschijnlijk grotendeels aan onze wervingsmethode (via de regiocoördinatoren; zie boven) en deels ook aan het feit dat verschillende respondenten in Limburg en Noord-Brabant de vragenlijst voor meerdere gemeenten hebben ingevuld.¹¹ Deze beperkte spreiding betekent dat de variatie in aanpakken in heel Nederland vermoedelijk groter is dan in deze factsheet geschetst wordt.

In enkele gevallen gaven respondenten conflicterende antwoorden. Indien uit vervolgvragen het bedoelde antwoord kon worden afgeleid, hebben wij dit meegenomen in de analyse. Waar dit niet mogelijk was, is het betreffende antwoord behandeld als een *missing*. Daarnaast merkten we op dat niet alle respondenten alle vragen hebben ingevuld, waardoor de *n* niet voor alle statistieken hetzelfde is.

Resultaten

Praktische invulling van het PVT

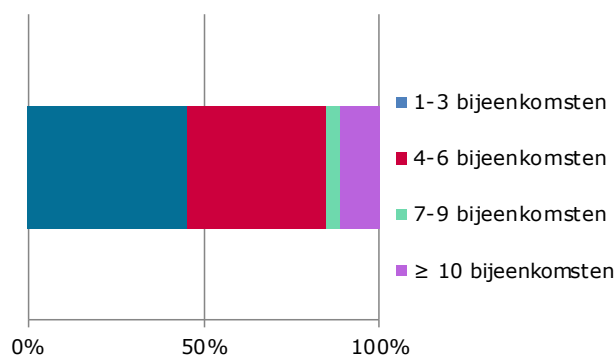
In ons onderzoek waren we in de eerste plaats benieuwd hoe het PVT praktisch georganiseerd wordt. Hierbij zijn we op een aantal elementen ingegaan: het aantal bijeenkomsten, de betrokken partijen, de indeling van de groepen, de werkvormen en het materiaal dat in de bijeenkomsten gebruikt wordt.

Aantal bijeenkomsten

Gemiddeld gezien worden er vijf bijeenkomsten per PVT georganiseerd voor statushouders. Ongeveer de helft van de gemeenten organiseert minder dan vier bijeenkomsten (zie figuur 1). Een iets kleinere groep

gemeenten organiseert tussen de vier en zes bijeenkomsten. Er zijn relatief weinig gemeenten die meer dan zes bijeenkomsten organiseren. De aanpakken van gemeenten lopen dus redelijk uiteen wat betreft het aantal bijeenkomsten dat ze in het kader van het PVT organiseren.

Figuur 1 Aantal bijeenkomsten dat gemeenten organiseren als onderdeel van het PVT-programma (in %) (n=53)

(Externe) betrokkenen

Meer dan de helft van de respondenten (zie figuur 2) geeft aan dat niet de gemeente zelf maar een andere organisatie de verantwoordelijkheid draagt voor de organisatie van het PVT. Dit is in de helft van deze 36 gemeenten VluchtelingenWerk. In drie gemeenten is (ook) ProDemos verantwoordelijk en in de helft van de gemeenten (ook) een andere organisatie. De belangrijkste andere organisaties voor wie dit geldt, hebben een maatschappelijke- of welzijnsfunctie. Ook zijn er enkele gemeenten waar de GGD, een overkoepelende sociale dienst, of een andere gemeente de verantwoordelijkheid draagt.

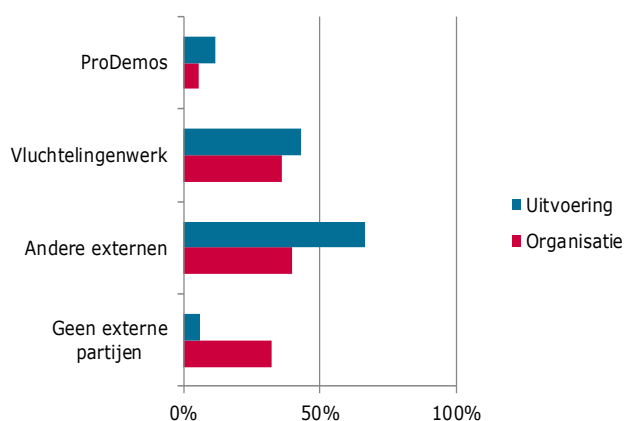
Wat betreft de praktische uitvoering van het PVT zien we dat het aantal gemeenten dat een beroep doet op externe organisaties met 94% een stuk hoger ligt dan het aantal gemeenten dat het organisatorische deel uitbesteedt. Er zijn ook meer verschillende organisaties betrokken bij de uitvoering dan het geval was bij de organisatie van de bijeenkomsten. In de helft van de gemeenten zijn het lokale organisaties die diensten verlenen op het gebied van welzijn of arbeid, of het maatschappelijke of sociale vlak. VluchtelingenWerk speelt in 22 van de 48 gemeenten een rol in de uitvoering. In acht gemeenten is de GGD betrokken bij de bijeenkomsten. Organisaties die minder vaak genoemd worden zijn ProDemos, tolken(organisaties), sociale wijkteams, Bureau Discriminatiezaken, culturele- of

¹⁰ <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/70072ned/table?ts=1558977137226>

¹¹ In de analyse doen wij de aanname dat wanneer een respondent de vragenlijst voor meerdere gemeenten heeft ingevuld, de aanpak in deze gemeenten gelijk is. Er zijn geen opmerkingen van respondenten die het tegendeel suggereren.

sportinstellingen, de politie, een overkoepelende sociale dienst en vrijwilligers/betaalde individuen.

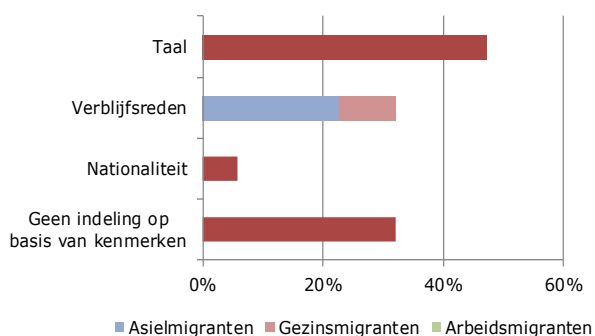
Figuur 2 Aantal gemeenten (in %) waarin externen verantwoordelijk zijn voor de organisatie van het PVT (n=53) of betrokken zijn bij de uitvoering van het PVT (n=51)

Groepsindeling bijeenkomsten

In twaalf van de 53 gemeenten (zie figuur 3) worden aparte bijeenkomsten georganiseerd voor asiel- en gezinsmigranten. De meerderheid van deze gemeenten deelt statushouders daarnaast in op basis van taal. Aangezien de minderheid van de gemeenten aparte bijeenkomsten organiseert voor statushouders, zijn in figuur 3 ook gemeenten meegenomen die dit niet doen. Wanneer we kijken naar de manieren waarop gemeenten in algemene zin hun groepen indelen, zien we dat de helft van de gemeenten aparte groepen maakt op basis van taal.

Figuur 3 Aantal gemeenten (in %) dat PVT-groepen indeelt op basis van taal, verblijfsredenen en/of nationaliteit (n=53)

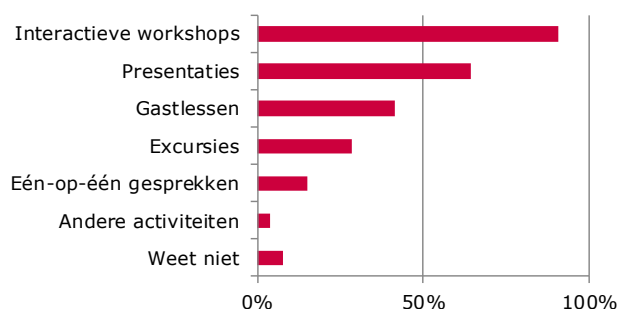
Een kleine minderheid van drie gemeenten maakt groepen op basis van nationaliteit.

Activiteiten

Uit de resultaten komt naar voren dat verreweg de meest gebruikte werkvorm binnen de bijeenkomsten de interactieve workshop is (zie figuur 4). Presentaties worden door twee op de drie gemeenten gebruikt. Bijna de helft van de gemeenten organiseert gastlessen en twee derde (ook) excursies binnen het traject. Weinig gebruikte werkvormen zijn één-op-één gesprekken, cursussen en een voorzieningenmarkt.

Verder zien we dat binnen slechts tien van de 53 in kaart gebrachte aanpakken het PVT uit één soort activiteit bestaat. Het overgrote deel van de gemeenten kiest er dus voor om een combinatie van activiteiten aan te bieden. Wanneer gemeenten maar van één soort activiteit gebruikmaken, betreft dit meestal een interactieve workshop en in een enkel geval een presentatie.

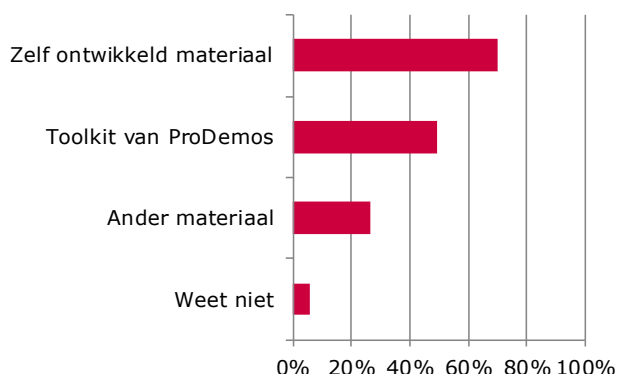
Figuur 4 Werkvormen die gemeenten (in %) gebruiken in de PVT-bijeenkomsten (n=53)

Materiaal

De Toolbox van ProDemos, die speciaal ontwikkeld is om gemeenten te ondersteunen in de vormgeving van het PVT, wordt gebruikt door de helft van de gemeenten (zie figuur 5). Een ruime meerderheid van de gemeenten maakt in hun bijeenkomsten (ook) gebruik van zelf ontwikkeld materiaal. Ook zijn er negen gemeenten die materiaal gebruiken dat door een externe partij beschikbaar is gesteld. In de meeste van de 27 gemeenten die aangeven helemaal geen gebruik te maken van de Toolbox vormt zelf ontwikkeld materiaal het alternatief. Eenen-twintig van de 53 gemeenten gebruiken een combinatie van materialen in de bijeenkomsten.

Figuur 5 Gebruikt materiaal in de PVT-bijeenkomsten (in %) (n=53)

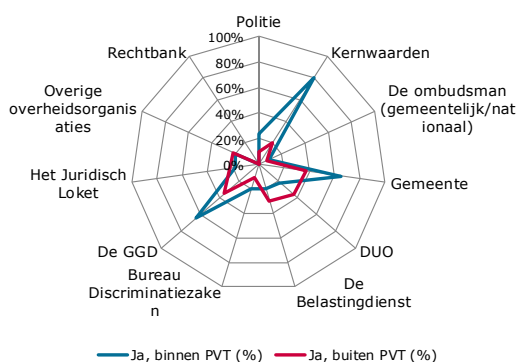

Inhoudelijke invulling

Over welke onderdelen van de rechtsstaat leren statushouders? Hierbij hebben we zowel gekeken naar twee kernwaarden die een belangrijke plaats innemen in de participatieverklaring (vrijheid en gelijkheid), als naar de instituties en organisaties waar de Nederlandse rechtsstaat in verankerd is, zoals de rechtspraak, de politie en niet-juridische diensten. Hoewel deze zaken centraal staan in het PVT, is het mogelijk dat gemeenten hier ook op andere manieren aandacht aan besteden. Daarom hebben wij hier gevraagd naar zowel de invulling van het PVT als initiatieven die hier los van staan.

Uit figuur 6 wordt duidelijk dat gemeenten zowel binnen als buiten het PVT activiteiten ondernemen die gericht zijn op de waarden en instanties van de Nederlandse rechtsstaat. Deze activiteiten hebben vaak betrekking op de kernwaarden, de gemeente

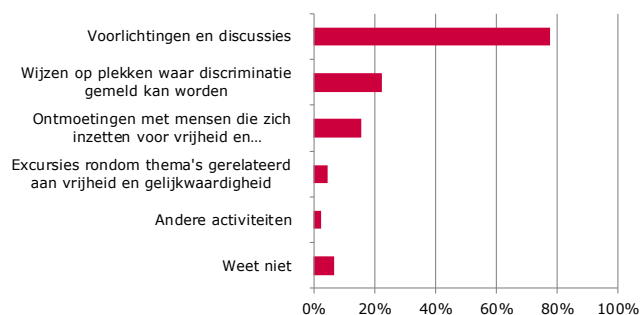
Figuur 6 Aantal gemeenten (in %) waarin onderdelen van de rechtsstaat behandeld worden in het PVT (42 ≤ n ≤ 51)

en de GGD. Het Juridisch Loket, DUO, de Belastingdienst en andere overheidsinstanties (bijv. de IND) komen vaker aan bod buiten het PVT dan binnen het PVT. De rechtbank komt in geen enkele gemeente aan bod. Maar weinig gemeenten besteden aandacht aan het Juridisch Loket, de ombudsman, Bureau Discriminatiezaken en overige overheidsinstanties.

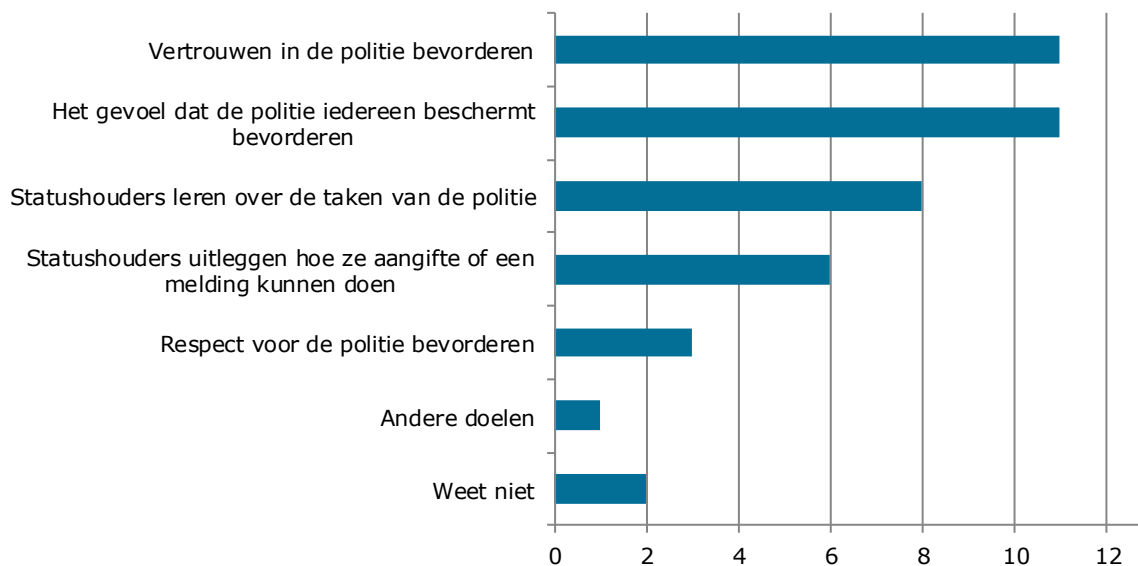
In 45 van de 51 gemeenten die deze vraag beantwoordden worden de kernwaarden vrijheid en gelijkheid onder de aandacht gebracht bij statushouders (binnen of buiten het PVT). Zoals uit figuur 7 blijkt, worden deze kernwaarden in meer dan drie kwart van deze 45 gemeenten besproken in voorlichtingen en discussies. Ook wordt statushouders in tien van deze gemeenten verteld waar discriminatie gemeld kan worden. In een aantal gemeenten worden daarnaast ontmoetingen georganiseerd met mensen die zich inzetten voor deze kernwaarden, of worden excursies of werkgerichte trainingen georganiseerd. De gemeenten waarin statushouders leren over de kernwaarden geven aan dat zij dit doen om het belang van deze kernwaarden duidelijk te maken en het gevoel te versterken dat ze voor iedereen in Nederland gelden.

Figuur 7 Werkvormen die gemeenten (in %) gebruiken in hun bespreking van de kernwaarden vrijheid en gelijkheid (n=45)

In dertien van de 51 gemeenten leren statushouders binnen of buiten het PVT over de politie. Dit gebeurt meestal door middel van gastlessen door de politie. Een derde van deze dertien gemeenten organiseert (ook) excursies naar de politie. Activiteiten omtrent de politie worden vooral georganiseerd om vertrouwen in de politie te bevorderen en om statushouders het gevoel te geven dat de politie iedereen in Nederland beschermt (zie figuur 8). Daarnaast wordt beoogd om statushouders te leren over de taken van de politie en om hen te leren hoe zij aangifte of een

Figuur 8 Doelen die gemeenten (in aantallen) nastreven in hun bespreking van de politie (n=13)

melding kunnen doen. Een kwart van de gemeenten hoopt met de activiteiten respect voor de politie te vergroten. Een gemeente geeft aan zich te richten op specifieke onderwerpen, zoals huiselijk geweld.

Ervaringen

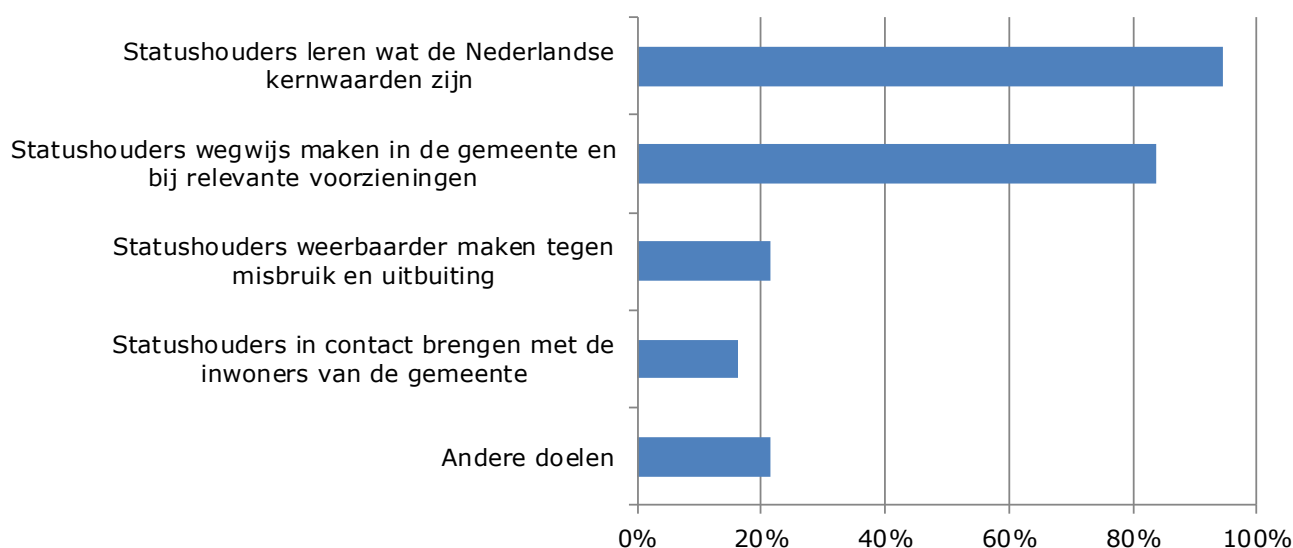
Hoewel het PVT pas in het najaar van 2017 een verplicht onderdeel werd van het inburgeringsexamen, komt uit de data naar voren dat bijna twee derde van de gemeenten op dit moment de PVT-

aanpak al monitort of evalueert. Zo'n 30% van de respondenten geeft aan dat de gemeente het PVT niet monitort of evalueert, en een aantal gemeenten geeft aan niet te weten of dit momenteel gebeurt.

Doelen

Uit de analyse blijkt dat de in de introductie beschreven beleidsdoelen in meer of mindere mate nagestreefd worden in de gemeenten in onze steekproef (zie figuur 9).

Figuur 9 Doelen die gemeenten (in %) nastreven met hun PVT-aanpak (n=51)

Nagenoeg alle gemeenten streven er met hun PVT aanpak naar om statushouders te leren wat de Nederlandse kernwaarden zijn. Vierenveertig van de 51 gemeenten die deze vraag beantwoordden zien het bovendien als doel om statushouders wegwijs te maken in de gemeente en relevante voorzieningen. Veel minder gemeenten (ongeveer een kwart) streven ernaar om statushouders in contact brengen met inwoners van de gemeente en ook het weerbaarder maken van statushouders tegen misbruik en uitbuiting wordt weinig genoemd.

Twaalf gemeenten geven aan dat hun gemeente naast sommige van deze ook nog andere doelen nastreeft. Zeven gemeenten gebruiken het PVT bijvoorbeeld expliciet om statushouders voor te bereiden op de verdere integratie. Vier gemeenten gebruiken het PVT om statushouders voor te lichten over specifieke onderwerpen, zoals opvoeding, financiën, discriminatie en gezondheid. Daarnaast hoopt een gemeente op versterking van vertrouwen in de overheid door het PVT. Het zou overigens kunnen dat deze doelen ook beoogd worden in andere gemeenten, zelfs als deze geen primaire doelstellingen zijn (waardoor deze niet hier zijn genoemd).

Succesfactoren

Wanneer we kijken naar de genoemde succesfactoren (figuur 10), zien we dat deze meestal betrekking hebben op de inhoud van de bijeenkomsten of de manier waarop deze bijeenkomsten verlopen of georganiseerd worden.

Als we kijken naar de inhoud blijkt dat respondenten vooral het aanbieden van praktische informatie, waarbij veelal externe partijen worden ingezet, als een succesvol aspect van de aanpak van hun gemeenten zien. Aangezien het PVT in eerste instantie op waardenoverdracht is gericht, is het interessant dat het vaak de meer praktische aspecten van de aanpak zijn die als succesvol ervaren worden. Het laten kennismaken van statushouders met de lokale infrastructuur is ook een meer praktisch aspect dat vaak genoemd wordt als succesfactor.

Daarnaast zijn er enkele aspecten die betrekking hebben op de manier waarop de bijeenkomsten vormgegeven worden. Zo is een veilige en fijne discussiesfeer waarin de Nederlandse kernwaarden besproken worden de op een na vaakst genoemde succesfactor. Een succesfactor die hier bij aansluit,

Figuur 10 Genoemde succesfactoren (op volgorde van frequentie) in de uitvoering van het PVT

is het interactieve karakter van de bijeenkomsten. Twee terugkerende factoren van meer logistieke aard zijn de kleinschaligheid van groepen en (vaak daarmee samenhangend) het kunnen aanbieden van het PVT in de eigen taal van de deelnemers.

Knelpunten

De knelpunten (figuur 11) die door respondenten genoemd worden, hebben evenals de succesfactoren te maken met ofwel de inhoud, ofwel de manier waarop de bijeenkomsten verlopen of georganiseerd worden.

Veruit het grootste knelpunt in de organisatie van het PVT is de beschikbaarheid van deelnemers. Omdat het PVT op gemeentelijk niveau georganiseerd wordt, gebeurt het nogal eens dat er in gemeenten niet voldoende deelnemers zijn om de groepen te kunnen vullen. Zoals eerder al naar voren kwam, willen veel gemeenten groepen indelen op taal. Dit wordt bemoeilijkt wanneer er, zeker met teruglopende aantallen statushouders, te weinig deelnemers zijn om een taalgroep te maken. Een

klein aantal deelnemers komt de discussie soms niet ten goede. Het is interessant dat kleine groepen enerzijds genoemd worden als succesfactor, maar dat in sommige gevallen groepen zo klein zijn dat dit problemen geeft. Ten tweede worden een taalkloof en moeilijkheden in communicatie vaak genoemd als knelpunten. Mogelijk hangt dit in sommige gemeenten samen met het eerstgenoemde knelpunt.

Een aantal praktische zaken, zoals een beperkt budget en moeilijkheden in het regelen van kinderopvang wanneer kinderen niet mee mogen worden genomen naar de bijeenkomsten, wordt ook genoemd als knelpunten die succes tot op bepaalde hoogte in de weg kunnen staan.

Een ander terugkerend knelpunt is inhoudelijk van aard en betreft het gebrek aan diepgang. Sommige respondenten geven aan dat er te weinig tijd is om de diepgang op te zoeken, onder andere doordat de participatieverklaring binnen een jaar ondertekend moet zijn.

Figuur 11 Genoemde knelpunten (op volgorde van frequentie) in de uitvoering van het PVT

Wanneer we de succesfactoren en knelpunten vergelijken, blijkt een aantal keer dat waar de aanwezigheid van bepaalde factoren voor de ene gemeente een succespunt is, de afwezigheid van deze factor voor een andere gemeente een knelpunt is. Dit heeft met name betrekking op de grootte van de groepen, beschikbaarheid van deelnemers en (de waarschijnlijk hiermee samenhangende) problemen op het gebied van taal en communicatie. Dit onderstreept het belang van deze factoren als voorwaarden voor succes.

In hun reflectie op de vragenlijst geeft een aantal respondenten aan dat het PVT met het oog op de nieuwe Wet inburgering van 2021¹² tot op zekere hoogte aangepast zal worden. Een andere respondent geeft aan dat middels deze vragenlijst gereflecteerd kon worden op de eigen aanpak, wat weer een aanleiding was tot nadenken over het uitbreiden van het programma. Ook hebben een paar gemeenten ons verzocht om een kopie van hun antwoorden zodat zij deze bijvoorbeeld konden bespreken met andere gemeenten.

¹² Voor meer informatie over de nieuwe Wet inburgering zie: Kamerstukken II, 2018/2019, 32 824, nr. 245.

Literatuur

- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019, 29 maart). *Regionale Kerncijfers Nederland [Dataset]*. Geraadpleegd op 28 mei 2019 via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/70072ned/table?ts=1558977137226>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (z.d.). *Gemeentelijke indeling op 1 januari 2019*. Geraadpleegd op 27 mei 2019 via www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/overig/gemeentelijke-indelingen-per-jaar/indeling%20per%20jaar/gemeentelijke-indeling-op-1-januari-2019.
- Kamerstukken II 2016/17, 34 584, nr. 3 (MvT).
Kamerstukken II, 2013/14, 32 824, nr. 48 (Kamerbrief).
- Rijksoverheid (z.d.). *Participatieverklaring*. Geraadpleegd op 27 mei 2019 via www.rijksoverheid.nl/documenten/formulieren/2016/08/23/participatieverklaring-2016.
- VNG (juli, 2017). *Praktijkvoorbeelden uitvoering Participatieverklaringstraject*. Geraadpleegd op 27 mei 2019 via <https://vng.nl/files/vng/20170705-voorbeelden-pvt.pdf>.

Deze reeks omvat korte verslagen van onderzoek dat door of in opdracht van het WODC is verricht. Opname in de reeks betekent niet dat de inhoud het standpunt van de Minister van Justitie en Veiligheid weergeeft. Alle rapporten van het WODC zijn gratis te downloaden van www.wodc.nl.